

Микола Жарких

Павло Халебський

Київ 2012

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.M-Zharkikh.name/uk/History/PaulOfAleppo.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Полная русская версия:

www.M-Zharkikh.name/ru/History/PaulOfAleppo.html

Full english version:

www.M-Zharkikh.name/en/History/PaulOfAleppo.html

Стаття написана в 2010 р.

Дана версія документа згенерована 3 жовтня 2013 р.

Вступ

Павло Халєбський (Алєпський, Алєппський, 1627 – 1669) – син і помічник антіохійського патріарха Макарія. Він супроводжував Макарія у поїздки (1652 – 1659) по Молдавії, Валахії, Україні та Росії і залишив докладний опис всього побаченого, який є першорядним історичним джерелом.

Зміст

[Біографія](#)

[Опис подорожі до Москви](#)

[Вивчення опису](#)

[Джерельна вартість опису](#)

[Метрологія](#)

[Маршрут подорожі](#)

[Україна в описі](#)

[Література](#)

25 листопада 2010 р., у Києві.

Біографія

Павло Халєбський (Алєпський, Алєппський) (араб. – *Булос ібн аз-Заїм аль-Халєбі*) народився в сирійському місті Халєбі (Алєпо) близько 1627 р.

Його батько Юсеф (? – 1672) був священником Сирійської православної (мелькітської) церкви. Слід знати – коли він оженився і став священником, він набув ім'я Юханна (Іоана). Його дружина скоро після народження Павла померла, і в 1627 – 1634 роках він був ченцем у монастирі Мар Саба. 27.10.1635 року він був висвячений на митрополита Халєбського (під іменем Мелетій), а 12.11.1647 р. в Дамаску він був обраний та висвячений на патріарха Антіохійського (під іменем Макарія, як стало найбільше відомим його іменем). Він став третім антіохійським патріархом на ім'я Макарій, і був ним аж до смерті, яка сталась в Дамаску 12 червня 1672 р. (Тут і далі всі дати – за юліанським стилем).

Павло одержав певну освіту. Рідною мовою його була арабська, володів він також турецькою (державною на той час у Сирії) та грецькою (мовою богослужіння, священних книг та духовної літератури). Але взагалі освіта в середовищі мелькітів стояла тоді дуже низько, зокрема, літературною арабською мовою Павло не володів і писав народною мовою (чим додав клопоту перекладачам). Під час довгого перебування в Росії він дещо навчився і російської мови. Він робив духовну кар'єру під опікою батька. 8.05.1642 р. він отримав чин іподиякона, 7.02.1644 р. він оженився. Він мав двох синів – Ананію та Костянтина (Муркос, 5, 144); в 1660 р. Ананія уже був дияконом (Муркос, 5, 164).

21.11.1647 р., через 9 днів після обрання його батька на патріарха, Павло був висвячений на архідиякона. В цьому чині він перебував аж до смерті.

Весь час свого архідияконства Павло був секретарем і помічником свого батька-патріарха. Пекучою справою патріархату на той час була грошова скрута: борги його були дуже великі, а турки не лінувалися обкладати своїх християнських підданих великими податками. Макарій вирішив відвідати православні країни, щоб зібрати там матеріальну допомогу для свого патріархату. І.Ю.Крачковський висловив припущення, що він мав запрошення від Арсенія Суханова відвідати Москву

(відомо, що у травні 1652 р. А.Суханов тиждень провів у Халебі на митрополичому дворі, отже, мав бесіди з Макарієм; і через два місяці Макарій вибрався у поїздку до Москви).

Ця поїздка Макарія (1652 – 1659 рр.) мала несподівано обширні і далекосяглі релігійні та політичні наслідки – і це при тому, що й матеріальний результат його першої поїздки до Москви був досить вагомим. Макарій зумів погасити борги патріархату і навіть розпочав значне будівництво.

За довгий час перебування в Москві Макарій здобув дуже великий авторитет серед керівників Росії. Тому коли постало питання про суд над московським патріархом Никоном, в 1662 році Макарію було надіслано запрошення прибути до Москви. Після довгого зволікання в 1664 р. Макарій (знову у супроводі Павла) вирушив у другу поїздку до Москви. Цього разу вони їхали разом з александрійським патріархом Паїсієм. Вони обрали шлях через Кавказ, довгий час провели в Грузії (мабуть, з кінця 1664 до початку 1666 р.); 21 червня 1666 р. прибули до Росії в Астрахань. Далі вони їхали через Чорний Яр, Царицин, Саратов, Симбірськ, Арзамас, Муром. 21.10.1666 р. вони прибули до Владимира, 2 листопада 1666 р. – до Москви. В грудні 1666 р. обидва патріархи взяли участь у церковному соборі, який позбавив московського патріарха Никона його сану (знати, надаремно Макарій московські соборі отримував!). До 10 червня 1668 р. Макарій з Павлом перебували у Москві. На зворотньому шляху 10 серпня 1668 р. вони прибули до Астрахані, у вересні вирушили далі через Шемаху до Грузії. В Грузії Павло помер.

Підставою для датування цієї події є два листи Макарія до московського патріарха Іоасафа. В першому, з 4 лютого 1669 р., Макарій сповіщав про прибуття до Грузії; в другому, від 22 червня 1669 р., писав: «Ми прибули до Іверії, і лишались один місяць і помер архідиякон Павло». Отже, Павло помер між 4.02 і 22.06.1669 р., орієнтовно – у березні 1669 р., у Тбілісі. Імовірно, там же він і був похований.

Макарій повернувся до Дамаска аж у 1670 р. (відомий його лист з Дамаска до Москви, датований 30 серпня 1670 р.).

Опис подорожі до Москви

Павло уславився тим, що вів докладний щоденник подорожі, який став першокласним історичним джерелом. Відзначимо одразу, що зберігся тільки запис першої подорожі, про який далі і буде розмова; імовірно, що під час другої подорожі Павло також провадив щоденник, але він досі не виявлений (мабуть, загинув без сліду).

Відомі такі списки опису подорожі Макарія:

1. **Лондонський список** (список Британського музею), куплений графом Фредеріком Гільфордом в 1824 р. в Халебі. Він переписаний в 1765 р. і складається з 4 великих зошитів. Цей список цінний тим, що містить повну редакцію твору. Так, у ньому представлено опис початку подорожі з Халеба по Малій Азії до Стамбула, перебування Макарія у Стамбулі і плавання морем до Констанцы; також він містить докладний опис зворотнього шляху Макарія і перших його кроків після повернення на батьківщину. Слід знати, що в кінці 19 ст. цей список вважався втраченим, що знайшло відбиття в ряді публікацій того часу. На щастя, пізніше цей рукопис було віднайдено.

*Сторінка Лондонського рукопису (79a).
На березі напис «Початок країни
козаків». За Я.Полотнюком (1971)*

*Сторінка Дамаського рукопису (64b). На
березі напис «Опис нашого вступу до
країни козаків». За Я.Полотнюком (1971)*

2. **Паризький список** (список Паризької національної бібліотеки). Він надійшов до бібліотеки у складі колекції французького сходознавця Ш.Шефера (1820 – 1898) в кін. 19 ст. Короткі відомості про нього вперше були надруковані в 1901 р. Це найдавніший зі списків (датується 17 ст.). Він переписаний двома почерками, і було висловлено припущення, що принаймні частина цього списку є автографом Павла. Це припущення викликало заперечення, тому дане питання і список в цілому потребують подальшого дослідження.

3. **Дамаський список**, переписаний в 1700 р. Цей список дає скорочену редакцію опису (для нас особливо важливо те, що опис зворотнього шляху через Україну в 1656 р. з десятків сторінок скорочено до кількох речень). В 19 ст. з нього було зроблено ще три копії: в 1847 р. – список Учбового відділення Міністерства закордонних справ (пізніше – Санкт-Петербурзького відділення Інституту сходознавства); в 1849 р. – список, замовлений Порфірієм Успенським і переданий до Державної публічної бібліотеки (Спб.); в 1859 р. – список, замовлений директором Московського головного архіву Міністерства закордонних справ М.А.Оболенським (зберігався в цьому архіві). Цей останній список ліг в основу російського перекладу Г.А.Муркоса.

В 1913 році з нагоди 300-ліття російського правлячого дому Романових антиохійський патріарх Григорій 4-й (1859 – 1928) зробив цінний подарунок імператорові Миколі 2-у. Подарунок складався із 42 рукописів, серед яких був Дамаський список подорожі, фотокопія Лондонського списку та деякі автографи патріарха Макарія і Павла Халєбського. В 1919 році Дамаський список та фотокопію було передано до Інституту сходознавства у Санктпетербурзі, де вони зберігаються і нині (повідомлення, що Дамаський список згорів в 1860 р., на щастя, виявилось помилкою).

4. **Київський список**, куплений в 1896 р. А.Ю.Кримським під час поїздки до Сирії. Він переписаний десь у середині 18 ст., обгорів, не має початку та кінця. Щодо змісту він становить скорочення (епітому) основної редакції. А.Ю.Кримський, розглядаючи цей список, знайшов в ньому декілька місць, які дозволяють зробити поправки до перекладу Г.Муркоса. А.Олесницький знайшов у складі цього рукопису цілі уривки, які доповнюють переклади Бельфура та Муркоса. Коли Кримський став секретарем Української академії наук, він передав цей список, який був його приватною власністю, до Академії. Український арабіст Тауфік Кезма виконав переклад цього списку, який досі лежить в архіві Академії наук без ужитку.

5. **Халебський список** 1750 р., про який за описом сірійського вченого К.Баша згадує Крачковський. Цей список виявився близьким до паризького рукопису.

Примітною особливістю є те, що всі списки опису виявлені протягом 19 ст. – початку 20 ст., і за останні 100 років фонд рукописів не поповнився новими знахідками. Мабуть, усі збережені тексти уже виявлено, і залишається мало надії на знахідку нових списків.

Павло працював над описом довгий час (чи не до кінця життя). Під час поїздки він робив чорнові записи, які пізніше обробив у вигляді чистового опису. Крачковський припускав, що Павло уклав першу (коротку) редакцію опису ще під час довгого перебування в Москві, тобто не пізніше лютого 1656 року.

Сам Павло свою роботу описує такими словами:

Я напружував свої очі, думки та почуття, докладав великих зусиль і багато попрацював, поки не видобув цю розповідь з чорнових зошитів, коли скінчився рік після їх написання. (Муркос, т. 3, с. 30)

Знай, брате, що відомості, котрі я подаю, не підлягають ніякому сумніву, бо коли я вдруге приїжджав до Москви з країни грузинської, супроводжуючи патріарха єгипетського і мого батька, я ґрунтовно перевірів і підтвердив усі ці відомості (Муркос, т. 5, передмова, с. 3 – з Лондонського списку).

З цього можна зробити висновок, що повна редакція опису була укладена Павлом у Сирії десь між двома подорожами (тобто в 1659..1666 роках), а пізніше, під час другого візиту до Москви, Павло продовжував вносити до неї доповнення. Якщо розуміти вираз «коли скінчився рік після їх написання» («по истечении года от написания их») буквально, то вийде, що Павло опрацював свій опис на протязі року після повернення, тобто в 1659 – 1660 роках. Але цей вираз можна зрозуміти й так, що Павло продовжував вести свої записи на протязі року після повернення (кінець його твору дійсно містить досить докладний опис того, як Макарій та Павло управляли своїм патріархатом в 1659 – 1661 рр., зокрема, опис будівельної діяльності Павла в Дамаску і Халебі).

Опис складається з 15 книг (в дужках показано обсяг книги – число сторінок у перекладі Г.Муркоса):

- 1 – від Алеппо до Молдавії; (43 с.)
- 2 – перебування у Молдавії; (69 с.)
- 3 – перебування у Валахії; (58 с.)
- 4 – подорож через Україну, перебування у Києві; (80 с.)
- 5 – подорож від Києва до Коломни; (64 с.)
- 6 – перебування у Коломні; (54 с.)
- 7 – перебування у Москві; (57 с.)
- 8 – перебування у Москві; (63 с.)
- 9 – перебування у Москві; (94 с.)
- 10 – перебування у Москві; поїздка до Троїце-Сергієва монастиря і повернення до Москви; (57 с.)
- 11 – поїздка до Новгороду і повернення до Москви; (61 с.)
- 12 – поїздка до Саввина монастиря і повернення до Москви; зворотній шлях через Росію та Україну до кордону Молдавії; (75 с.)
- 13 – перебування у Молдавії та Валахії; (66 с.)
- 14 – перебування у Валахії; (43 с.)

15 – зворотній шлях через Чорне море, Малу Азію та Сирію. Дії Макарія і Павла по управлінню своїм патріархатом в 1659 – 1661 рр. (70 с.)

Вивчення опису

Вивчення опису подорожі Макарія почалось в 2 чверті 19 ст. Одразу після того, як куплений Гільфордом рукопис потрапив до Лондона, Ф.Бельфур почав його перекладати англійською мовою. Цей переклад був надрукований в 1829 – 1836 роках. Перекладач поробив певні скорочення, зокрема, малозрозумілих для нього подробиць православного релігійного побуту (так, був виключений опис Успенського собору Києво-Печерської лаври). Подекуди ці скорочені місця відзначені в тексті, а подекуди – ні. В кінці 19 ст. було з'ясовано, що в цьому списку (і, відповідно, в перекладі) була лакуна, яка припадала на опис соборів Московського Кремля.

На цьому першому етапі дослідники користувались виключно цим англійським перекладом. В 1836 р. у журналі «Библиотека для чтения» (№ 3 – 4) П.С.Савельєв надрукував виклад опису на підставі першого тому перекладу. В 1872 – 1873 роках опис Києва був надрукований в «Киевских епархиальных ведомостях».

В 1874 році опис Києва був надрукований у «Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», підготованому київською Тимчасовою комісією для розбору давніх актів. Редактором 2-го відділу збірника, де вміщено уривок, був професор Київської духовної академії П.О.Терновський. Текст опису складається з двох частин. Перша, мабуть, є передруком з «Киевских епархиальных ведомостей» (хоча це виразно не зазначено, а сам я не мав нагоди перевірити співвідношення текстів); перекладач цієї частини лишився невідомим. Друга частина перекладена М.П.Дашкевичем.

Цей переклад, завдяки тому, що він був уміщений в окремому книжковому виданні, до того ж досить поширеному, набув надзвичайного розголосу і дуже часто використовувався. Разом з цим перекладом поширювалась і **помилка: опис помилково датований 1653 роком.**

Павло був у Києві двічі – в 1654 і 1656 роках; перша частина опису стосується візиту 1654 року, а друга – 1656 року. Отже, сучасні дослідники мусять пильнувати, щоб не поширювати далі цю помилку.

Наступні російські публікації – переклад початку опису, виконаний Д.Благово (1875 р.); огляд мандрівки Макарія, написаний Аболенським (1876 р.)

Переклад Бельфура вважався настільки цінним, що з нього в Московському головному архіві Міністерства закордонних справ було зроблено повний російський переклад, рукопис якого використовувався в архіві.

На цей період припадає зацікавлення описом в Румунії. Так, в 1862 р. Негруцці опублікував фрагменти опису, перекладаючи з російської статті П.Савельєва; Б.П.Хиджеу (1865 р.) та Чоран (1900 р.) робили свої переклади з видання Бельфура.

На цей же період припадає виявлення (і виготовлення на замовлення) нових списків опису, що закладали базу наступних досліджень.

Другий період досліджень розпочався в кінці 19 ст., коли професор Лазаревського інституту східних мов (Москва) Георгій Абрамович Муркос (1846-1911) виконав повний російський переклад і опублікував його в «Чтениях императорского общества истории и древностей российских» (1896 – 1900 рр.) та у вигляді окремих відбиток. Слід знати, що цей переклад є зведеним: більшість тексту

перекладена з арабської мови за списком МГАМИД, а ті частини, яких бракувало в цьому списку, перекладено з Бельфура. Зокрема, з перекладу Бельфура перекладено початкові та кінцеві розділи опису (розділи 1 – 16 з книги 1 – до виїзду з Константинополя; розділи 16 – 18 з книги 12 – починаючи з від'їзду з Москви до прибуття у Рашків; розділи 7 – 12 з книги 14 і вся книга 15 – починаючи з останнього візиту до Бухареста).

Після цього важливі статті про опис опублікували професори Лазаревського інституту Агатангел Кримський та Андрій Олесницький.

Переклад Г.А.Муркоса викликав значне зацікавлення твором Павла. В 1898 році петербурзький видавець П.П.Сойкін, не чекаючи закінчення друку перекладу в ЧОИДР, випустив окремою книгою витяги з надрукованих частин, що, безумовно, сприяло популяризації твору.

Центром досліджень у цей період виступає Москва; якісний, легко доступний (завдяки друку в Росії та російській мові) переклад Муркоса майже повністю витіснив з дослідницької практики рідкісну книгу Бельфура. Основним досягненням цього періоду стало широке впровадження даного джерела у дослідження історії Росії та України – тих країн, яких стосується більша частина тексту. Г.А.Муркос мав намір доопрацювати свій переклад і видати його разом з арабським текстом; але цей намір залишився не реалізованим.

Третій період досліджень розпочався після першої світової війни і тягнеться, на нашу думку, до нашого часу. Він характеризується занепадом фундаментальних досліджень, поширенням їх географії та регіоналізацією.

Найбільшим досягненням цього періоду слід визнати працю румунського арабіста Базиля Раду, який дослідив паризький рукопис опису і підготував його арабський текст та французький переклад. Ця праця була надрукована у трьох зошитах «Східної патрології» в Парижі в 1930 – 1950 роках.

Але ця велика праця лишилась якимось фатальним неужитком. В час, коли вона друкувалась, імперія зла під назвою «Радянський Союз» відгородилась від решти світу залізною завісою, і всі наукові контакти вчених СРСР з цивілізованим світом були обірвані. Не думаю, що комуністи були охочі передплачувати за казньонний кошт книги під назвою «Патрологія» і поширювати отаку «релігійну літературу». Таким чином, вчені тих країн, які найбільше потребували цього видання, були відрізані від цього джерела інформації, і не мали ніякої змоги користатись з нього у своїх дослідженнях. На географічний і мовний бар'єри на шляху цього видання наклався ще бар'єр політичний. Навіть такий фахівець як Крачковський у своїй статті 1949 року згадує лише про перший випуск праці Б.Раду, хоча на той час уже був випущений другий випуск і готувався третій.

З українських вчених з цією працею ознайомився лише Я.Полотнюк, який високо оцінив її науковий рівень, і разом з тим зазначив, що вона містить тільки фрагменти опису: «тільки мала частина тексту паризького рукопису була нам доступна через видання Б. Раду» (1990 р.) – що знову становить загадку, який же обсяг цього паризького видання.

Європейські вчені, для котрих це видання було приступнішим, також не проявляли особливої активності у його використанні (принаймні Google дає дуже мало фактів цитування).

Розширення географії студій над твором Павла виявилось у появі низки перекладів української та польською мовами, які друкувались в Україні та Польщі.

Окрім перекладів, друкувались також статті оглядового та джерелознавчого характеру. Регіоналізація досліджень виявилась у тому, що з усього великого опису дослідників цікавив передусім опис України.

Такий підхід, з одного боку, сприяв популяризації відомостей Павла, широкому впровадженню їх в освітню та дослідницьку практику; з другого боку, з погляду методики історичних досліджень це був певний крок назад у порівнянні з 2-м періодом, бо для з'ясування цілої низки чисто регіональних питань треба розглядати широку перспективу опису в цілому.

Наприклад, щоб відповісти на запитання про достовірність українських реалій опису Павла, треба визначити міру нашої довіри до опису в цілому; а для цього дослідник мусить спиратись на повне видання і не може обмежитись витягами, приступними в українських перекладах.

Отже, визнаючи за роботами регіоналістичного плану причинкову вартість (ці причинки і спостереження слід обов'язково врахувати в подальшій роботі), я не бачу капітальних зрушень у дослідженні теми в цілому.

Я не маю інформації про аналогічні регіональні студії над описом Павла в Росії, Молдавії та Румунії, хоча для історії цих країн він є не менш важливим, ніж для історії України. Особливо прикро, що невідомими в Україні лишаються роботи румунських дослідників: хоча географічно Україна межує з Румунією, в культурному плані ми живемо неначе на різних планетах.

Завданнями фундаментального дослідження твору Павла, на нашу думку, є:

– з'ясування співвідношення текстів збережених списків, їх походження і поділу на редакції;

– цифрова публікація усіх списків у мережі Інтернет;

– реконструкція найповнішого тексту джерела із заповненням максимального числа лакун;

– зведене критичне видання арабського тексту за всіма доступними списками;

– підготовка нових наукових перекладів на основі цього критичного видання;

Ці завдання (за винятком Інтернету) загалом повторюють пункти, сформульовані Я.Полотнюком в 1971 р. І за минулі безмалі 40 років вони не втратили актуальності.

Джерельна вартість опису

Опис становить собою дуже цінне історичне джерело (в дужках я ставлю оцінку відповідно до запропонованої мною [системи рангового оцінювання достовірності історичних джерел](#)):

1, записи зроблені самовидцем і сучасником (подекуди – навіть учасником) подій (оцінка – 0, найвища з можливих);

2, опис не піддавався пізнішій редакційній обробці, і вся його тенденційність є відбиттям тенденцій самого автора (оцінка – 0, найвища з можливих);

3, автор опису був православним (тобто конфесійний бар'єр не відділяв його від описуваних реалій); він мав доступ до багатьох подробиць релігійного життя, до яких були байдужі або не мали доступу автори-католики (оцінка +1, найвища з можливих);

4, автор мав досить високу освіту і належав до релігійної еліти, що відкривало йому двері до перших осіб тих країн, які він відвідав. Він на власні очі бачив

молдавського господаря Василя Лупула, гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимофія, російського царя Олексія і патріарха Никона.

5, опис є надзвичайно докладним, містить багато найдрібніших деталей і не залишає ніякого сумніву – автор був в курсі тих справ, про які писав (оцінка +1, найвища з можливих).

6, дуже багато записів містять докладне (з точністю до одного дня) датування; ті записи, які не мають прямої дати в тексті, можуть бути датовані з точністю до кількох днів на підставі контексту поїздки (оцінка +1, найвища з можливих).

Єдиним мінусом для Павла був мовний бар'єр – адже в тих країнах, через які він проїжджав, ніхто, мабуть, не володів ані арабською, ані турецькою мовами, а він сам не володів слов'янськими мовами. Мовою-посередницею була грецька, що слід враховувати при використанні твору (оцінка – 1, найнижча з можливих).

Отже, із шести оцінюваних показників опис Павла здобув п'ять найвищих оцінок, що вказує на його високу джерельну вартість.

Примітною особливістю стилю Павла є позитивний настрій та схильність до суперлятивів, до широкого застосування вищих і найвищих ступенів порівняння. Перебуваючи у православних країнах, Павло щедро роздає позитивні оцінки і робить це, здається, без якоїсь потаємної думки. Наприклад, під час перебування в Яссах він нотує:

Также подарили нам персиков, слив и вишен засахаренных, **столь вкусных**, что подумаешь, будто они только что сорваны с дерева [...] Рассказывают, что в Яссах тридцать церквей и монастырей. В этом городе легко дышится: его воздух и вода **превосходны и очень приятны**, лучше, чем во всех других городах этой страны.

Важко собі уявити, щоб виділені нами штрихи-суперлятиви мали якусь політичну чи ідеологічну мету; їх слід вважати особливостями стилю Павла-письменника (можливо, це не була його індивідуальна особливість; можливо, так було прийнято писати в тому культурному колі, до якого належав Павло і для котрого він писав; але щоб міркувати на цю тему, треба ще більше розширити контекст дослідження).

Числові дані, які наводить Павло, нерідко виглядають перебільшеними, а подекуди – значно перебільшеними (наприклад, 500 тисяч війська Б.Хмельницького). Всі вони вимагають обережного ставлення і перевірки (де це можливо). Разом з тим варто пам'ятати, що такі перебільшення притаманні не одному Павлу і не одному 17 століттю. От хоч і сьогодні статистика на порталі birmir.net переконує нас, що в Україні 14 млн. користувачів Інтернету, коли їх насправді не більше 5 млн.

В цілому опис подорожі Макарія слід визнати першорядним історичним джерелом.

Метрологія

Хронологія записів Павла відзначається докладністю, він часто зазначає не тільки день і місяць, але також день тижня; повні дати частини записів можуть бути вираховані на основі цих базисних дат і вказівок Павла на кшталт «наступного дня, у вівторок...». Павло користується вересневою системою літочислення від створення світу, і рік зазначає тільки зрідка, здебільшого в записах за 1 вересня: «наступив новий такий-то рік» (не забуваючи відзначити, що це – день пам'яті Симеона

Стовпника, найбільшого святого Антіохійського патріархату). Тому, переводячи роки Павла на січневі роки від різдва Христового, слід віднімати 5509 для дат від 1 вересня по 31 грудня і 5508 – для дат від 1 січня по 31 серпня. Ця хитрість добре відома, але ми ще раз нагадуємо про неї, бо в перекладі Муркоса подекуди це не враховано.

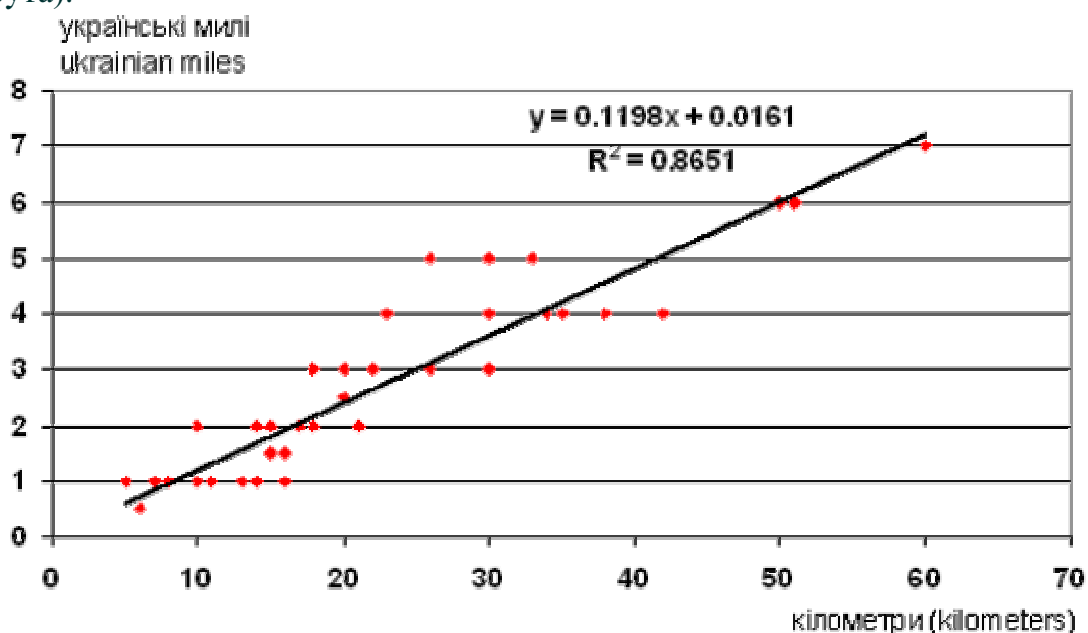
Частина записів Павла датована тільки за релігійними святами і може бути конкретизована; але я в своєму довіднику подорожі цим майже не займався. Подекуди в записах спостерігається розбіжність на 1 день між числом дня і днем тижня. Мабуть, ці розбіжності можуть бути виправлені при уважному читанні і розписуванні всіх подій по днях; але цими виправленнями я також не займався.

Мір протяжності шляху Павло знає чотири: це **день шляху**, **миля** (яку він подекуди зве короткою або турецькою милею), **довга миля**, яку він досить часто називає козацькою (на протигагу звичній для нього короткій милі), **верста**. На думку Павла, російська верста співпадає з короткою милею, а довга миля містить 5 верст або коротких миль.

Слід зауважити, що С.Герберштейн, який відвідав Росію за 130 років до Павла, також нотує, що [миля дорівнює 5 верстам](#). Мабуть, це було офіційно прийняте метрологічне співвідношення, яким постійно керувались в Російській державі.

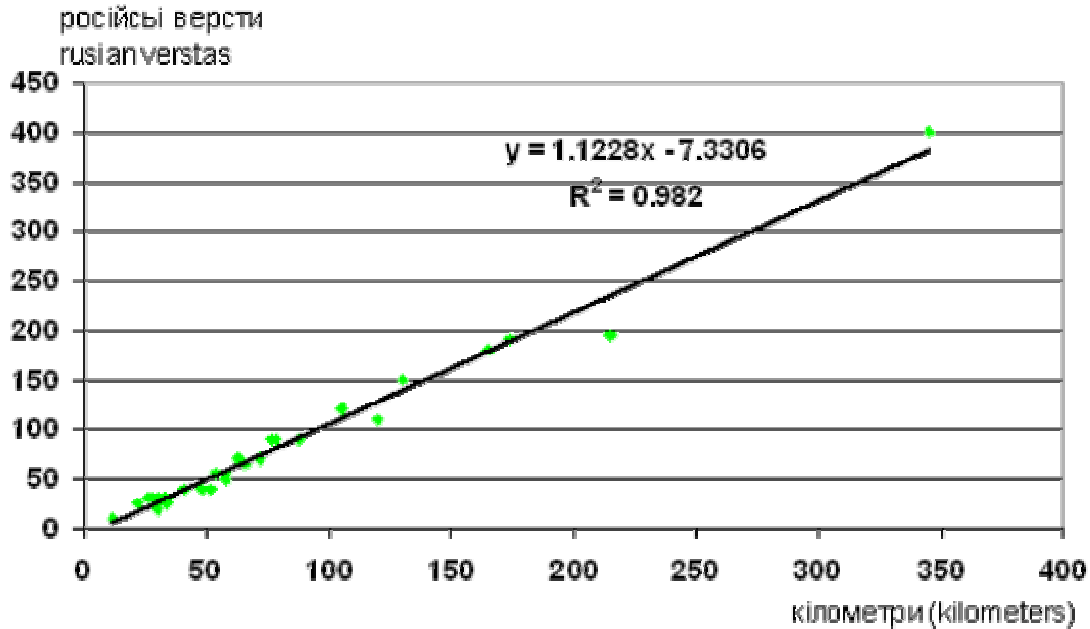
Примітною особливістю опису є те, що Павло нотує протяжність шляху в Україні козацькими милями, а в Росії – верстами; на інших ділянках маршруту віддалі між містами взагалі не зазначено (щонайбільше – вказано число днів шляху); при плаванні по Чорному морю вказано деякі віддалі по кілька сотень миль (мабуть зі слів моряків). З цього можна зробити висновок, що Павло сам не намагався вирахувати довжину відрізків шляху, а записував ті дані, які йому повідомляли представники місцевої влади. Важливо відзначити, що для території України віддалі в милях зазначено майже скрізь.

Вимірювання за сучасними картами віддалей занотованих Павлом, приводить до наступних діаграм (детальний опис – де що у Павла занотовано і скільки це становить кілометрів – подано в наступному розділі; явно помилкові записи віддалей не враховуються, ці випадки відзначені в коментарях до відповідних фрагментів маршрута).

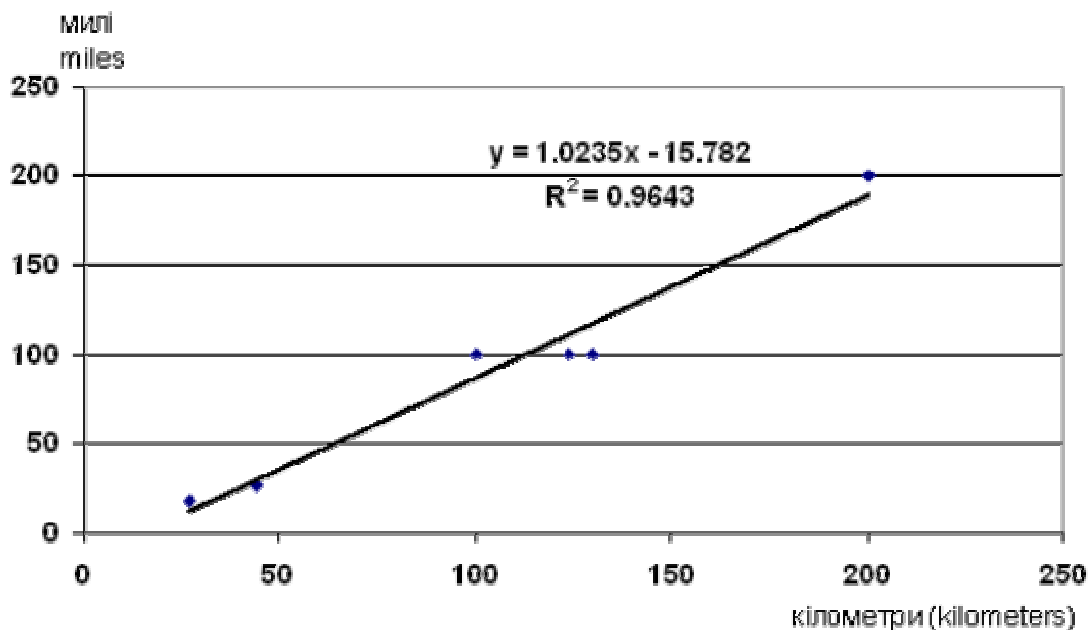

Великі (українські) милі в описі Павла. 1 миля = 8.35 км

Лінійний закон регресії пояснює тільки 86 % варіацій. Це відносно менше, ніж для наступних діаграм. Мабуть, тут якусь роль відіграє дискретність відліку миль в описі (Павло загалом вживав цілі числа миль, одн раз записано 0.5 милі, 2 рази – 1.5 милі, 1 раз – 2.5 милі). Вплив цього фактора обговорювався у статті [«Миля Герберштейна»](#).

Російські версти в описі Павла. 1 верста = 0.9 км

Милі в описі Павла. 1 миля = 1 км

Багато разів Павло нотує, що скільки важить і що скільки коштує, наводить співвідношення грошових одиниць. Ці дані заслуговують на окремий аналіз.

Маршрут подорожі

Завдяки докладності опису можна скласти досить детальний маршрут мандрівки. Ми наводимо його з максимальною кількістю деталей з довідковою метою.

Географічні назви, які Павло записував фонетичним способом, в перекладі Муркоса здебільшого розшифровані з наведенням відповідників, які вживались в кінці 19 ст. Ці розшифровки практично не викликають заперечень, і далі в нашому списку наводяться саме вони (а не оригінальні написання Павла). Більшість назв без особливих проблем можна знайти на сучасних картах: так, для Туреччини я користувався загальногеографічною картою мірила 1 см : 20 км, для Румунії – загальногеографічною картою мірила 1 см : 25 км, для України – географічними картами областей мірила 1 см : 2 км, для Росії – адміністративними картами областей мірила 1 см : 4 км. Ті назви, які я знайшов на цих картах, я виділяю *курсивом* [в квадратних дужках подаю сучасне написання]. Інші назви, я думаю, можна знайти з використанням карт крупнішого мірила (благо вони вже не секретні).

Записи згруповано у відповідності до **сучасних** державних кордонів (не кордонів 17 ст.!).

[Сірія \(1652 р.\)](#)

[Туреччина \(1652 – 1653 рр.\)](#)

[Румунія \(1653 – 1654 рр.\)](#)

[Україна \(1654 р.\)](#)

[Росія \(1654 – 1656 рр.\)](#)

[Україна \(1656 р.\)](#)

[Румунія \(1656 – 1658 рр.\)](#)

[Туреччина \(1658 – 1659 рр.\)](#)

[Сірія \(1659 р.\)](#)

Сірія

Отже, 9 липня 1652 р. Макарій та Павло виїхали з *Алеппо* [Халеба]. (Нагадую – всі дати за юліанським стилем).

22 липня – 5 серпня 1652 р. – перебували в *Антиохії* ([Антак'я]);

Туреччина

*Загальна карта подорожі Павла Халебського
Карту підготував Дмитро Вортман*

5 серпня 1652 р. – прибули до *Александретти* [Іскендерун]; *Паяс*; Джиср Альбарнас; Капн Капы; *Курд-Кулак* [Курткулеги]; *Миссис*;

14 – 29 серпня 1652 р. – перебували в *Адані*; далі – Байрам-Паша; *Козлук хан* [Козолук]; *Колик* [Гюлек]; Такир [Акчатекир?]; Султан хан; *Чифта хан* [Чифтехан];

1 – 8 вересня 1652 р. – *Бор*; Кирван; *Кара-Бунар* [Карапинар]; *Ісміль*;

11 вересня 1652 р. – *Конія*; Ладик; Балкам; Каплиджа.

18 вересня 1652 р. – *Ак-Шехр* [Акшехір]; *Ісакли* [Ісхакли]; *Булвуден* [Болвадин];

24 вересня 1652 р. – *Ескі-Шехр* [Ескішехір]; *Буз-Оюк* [Бозююк]; *Єні-Шехр* [Єнішехір]; *Базарджик* [Пазарджик];

28 вересня – 12 жовтня 1652 р. – *Бруса* [Бурса]; *Муданія* (на березі Мармурового моря); далі 16 жовтня морем попливли до Константинополя: *Принкипе* (*Принцеві острови*, *Кизиладалар*); *Скутарі* [Ускюдар];

20 жовтня – 29 листопада 1652 р. – Стамбул.

29 листопада – 14 грудня 1652 р. – Неохорі (Єні-Кей), чекали на корабель.

17 грудня 1652 р. – Терапія; тут корабель був затриманий зустрічними вітрами, а Макарій з Павлом повернулись до Константинополя.

7 січня 1653 р. – відпливли з Терапії; Фанар. Далі до 10 січня морем пливли до Констанци.

Румунія

10 – 12 січня 1653 р. – *Кюстенджи* [Констанца] (пропливли 300 миль від Константинополя; до гирла Дуная ще лишалось 500 миль; Чорне море має в околі 8000 миль). *Інікліца* – на острові Дуная. *Мачин* [Мечин]. Далі пливли Дунаєм.

17 – 19 січня 1653 р. – *Галац*. *Вастанакоджу* (Текуч?).

22 січня 1653 р. – *Бирлад*. *Васлуй*. *Скінтей* [Скентея на півдорозі з Васлуя до Ясс].

25 січня – 13 жовтня 1653 р. – перебували в *Яссах*. Тут наші мандрівники бачили Тимофія Хмельницького, перетерпіли повстання Стефана Георгіци і зміну влади в Молдавії. Виїхавши з Ясс, вони проїхали через Скінтей, Васлуй, Бирлад, *Текуч*.

21 жовтня – 22 листопада 1653 р. – *Фокшани*. *Роман*. Фокшани.

22 листопада 1653 р. – вступили у Валахію. *Римник* [Римникул-Серат]. *Бузеу*.

29 листопада 1653 р. – 31 травня 1654 р. – перебували в *Тирговіште*. Тут їм знову «пощастило» – під час їхнього перебування в місті помер валаський господар Матвій Басараб (19 квітня 1654 р.). Далі – монастир св.Миколи. *Філіпешті* [тут поруч два села Філіпешті-де-Тирго та Філіпешті-де-Педуре]. *Плоситі*. Бузеу. Римник. Фокшани. Текуч. Бирлад. Васлуй.

2 – 6 червня 1654 р. – Ясси. *Цецора* [Цуцора на р.Прут, на південь від Унген]. Миджашт. *Оргеїв* [Орхей].

10 червня 1654 р. Сб вони перетнули українсько-молдавський кордон в *Рашкові*. Звідси до Путивля вони мали проїхати 80 великих українських миль. Польська миля = 5 нашим малим милям.

Україна

11 червня 1654 р. Нд 2 милі [21 км] до *Дмитрашківки* [Піщанського району Вінницької обл.].

12 червня 1654 р. Пн 1.5 милі [15 км] до *Гарячківки* [Крижопільського р-ну]; 2 милі до Лясковски. Цю незрозумілу назву Муркос тлумачить як М'ясківка (нині Городківка Крижопільського району). Чи була потреба нашим мандрівникам відхилитись на захід, коли їм треба було на схід? Я думаю, що тут назва записана помилково, а мається на увазі Крижопіль, який лежить рівно посередині між

Гарячківкою та Жабокричем. Отже, віддали такі: Гарячківка – Крижопіль – 2 милі [10 км]; Крижопіль – Жабокрич – 2 милі [10 км].

*Карта подорожі Павла Халебського Україною
Карту підготував Дмитро Вортман*

13 червня 1654 р. Вт 2 милі до *Жабокрича*. 2 милі [18 км] – до *Ободівки* [Тростянецького р-ну].

14 червня 1654 р. Ср – 1 миля [11 км] до *Баланівки* [Бершадського р-ну]. 1 миля [11 км] до *Сумівки* [Бершадського р-ну]. Переправа через Бог. 2 милі [14 км] до *Соболівки* [Теплицького р-ну].

15 червня 1654 р. Чт – менше 2 миль [8 км] до *Мочулки*. 1 миля [5 км] – *Степанівка*. *Важна*. 1 миля [11 км] – *Янів* [Іванів Теплицького р-ну].

16 червня 1654 р. Пт – 1 миля [11 км] – *Явбаз* (Обозівка?). Муркос поставив при Обозівці знак питання, але це безсумнівно – Ягубець Христинівського району Черкаської обл. (село мало також назву Обозівка). 1 мала миля [6 км] – *Талалаївка* [Христинівського р-ну]. *Городока* (*Орадівка*) [Христинівського р-ну]. 2 милі [17 км] – *Умань*.

17 червня 1654 р. Сб – зупинились в *Умані*.

18 червня 1654 р. Нд – оглянули палац Калиновського в *Умані* (хоча опис іде після опису приїзду до *Маньківки*). 1 миля [14 км] – *Краснопілка* [Уманського р-ну]. 1 миля [13 км] – *Маньківка* [Черкаської обл.].

19 червня 1654 р. Пн – 2 милі [15 км] – *Буки* [Маньківського р-ну]. 2 милі [34 км] – *Лисянка*. На цій ділянці слід припускати якийсь маленький пропуск в тексті, бо від *Буків* до *Лисянки* – 34 км, тобто 4 або навіть 5 миль. Мабуть, тут пропущено згадку про якесь проміжне село (наприклад, *Чижівку*) і запис про ще 2 чи 3 милі шляху.

20 червня 1654 р. Вт – 1 велика миля [16 км] – *Медвин* [Богуславського району Київської обл.]. 2 милі дорога через ліс; 1 миля [разом 20 км] – *Богуслав* [райцентр Київської обл.].

21 червня 1654 р. Ср – зустріч з Б.Хмельницьким у *Богуславі*.

22 червня 1654 р. Чт – проїхали крізь табір Б.Хмельницького, завітали до його намету. 4 милі [34 км] – *Кагарлик* [райцентр Київської обл.].

23 червня 1654 р. Пт – 3 милі [30 км] – *Трипілля* [Обухівського району].

24 червня 1654 р. Сб – 1 миля [10 км] – *Обухів*. 1 миля [10 км] – зруйноване укріплення з церквою св.Миколи [думаю, що це – *Копачів*]. 1 миля – *Хомока* (*Ханбиків?*). 1 миля [14 км від *Копачова*] – *Васильків*.

25 червня 1654 р. Нд – 5 великих миль [33 км] – *Київ*.

Києво-Печерський монастир, зарисований А. ван Вестерфельдом в 1651 р., за три роки до приїзду Павла до Києва

Софійський собор в Києві, зарисований А. ван Вестерфельдом в 1651 р.

26 червня Пн – 1 липня 1654 р. Сб – перебування у Печерському монастирі.

1 липня Сб – 4 липня 1654 р. Вт (у Павла суперечність – у вівторок, 3 липня) – перебування в Софійському монастирі у митрополита С.Косова. Я думаю, що легше помилитись у числі, ніж у назві дня тижня, і вважаю, що переїзд на Поділ стався 4 липня.

4 липня Вт – 10 липня Пн 1654 р. – перебування у місті (на Подолі). 9 липня (Нд) Макарій служив обідню в церкві Успіння (Пирогощій).

10 липня 1654 р. Пн – виїхали з Києва, 2 години плвли вниз по Дніпру, поки пристали до лівого берега. 2 милі – *Бровари* [Київської обл.].

11 липня 1654 р. Вт – 2 милі [18 км] – *Гоголів* [Броварського р-ну]. 1 миля [11 км] – *Русанів*. 0.5 милі [6 км] – *Ядлівка* [нині – Перемога, село Баришівського р-ну Київської обл.].

12 липня 1654 р. Ср – 3 милі [22 км] – *Басань* [Нова Басань Бобровицького р-ну Чернігівської обл.]. 1 миля [11 км] – *Биків* [Новий Биків Бобровицького р-ну].

13 липня 1654 р. Чт – 3 великих милі степом [30 км] – зруйноване містечко Батфуді з церквою Різдва богородиці. (Я думаю, це село Погреби Прилуцького району.) 4 великих милі [30 км] – *Прилуки*. Опис палацу Вишневецького. У Прилуках перебували до 17 липня (Пн). 16 липня (Нд) вони відвідали *Густинський монастир* (1 велика миля від міста [7 км]).

Загальний вигляд Густинського монастиря із заходу. Всі муровані споруди, які видно на фото, збудовані пізніше за візит Павла, але прекрасний вид з гори, відзначений ним, лишився.

Фото М.І.Жарких, 18.08.2000 р.

17 липня 1654 р. Пн – 1.5 милі [15 км] – *Вільшана* [Ічнянського р-ну]. 1 миля [14 км] – *Іваниця* [Ічнянського р-ну].

18 липня 1654 р. Вт – 2.5 милі [20 км] – *Кропивне* [Бахмацького р-ну]. 3 милі [14 км] – *Красний* [Красний Колядин Талалаївського р-ну].

19 липня 1654 р. Ср – 3 милі [26 км] – *Корибутів*, останнє українське містечко [Карабутове Конотопського р-ну Сумської обл.].

20 липня 1654 р. Чт – 6 великих миль [51 км] – *Путивль* [Сумської обл.]. У Путивлі вони переправились через Сейм, тобто їхали лівим берегом. Від Путивля до Москви 700 верст, тобто турецьких миль, або 140 великих козацьких миль. Верста = 3000 ліктів. (На зворотньому шляху Павло записує, що від Москви до Путивля 600 верст, що ближче до реальності – 555 км).

24 липня 1654 р. Пн – 20 верст [30 км] – *Ємадикіне* [Глухівського р-ну Сумської обл.].

Росія

25 липня 1654 р. Вт – Каруба (*Крупець*) [Рильського району Курської обл. Російської Федерації]; *Попівка* [Рильського району]; Прудки; місто Ізмініков (Позняшівка ?) [Севського району Брянської обл.] – всього проїхали 80 верст.

26 липня 1654 р. Ср – 10 верст – *Севськ* [райцентр Брянської обл.]. (Від Ємадикіна до Севська Павло нарахував 90 верст, 78 км) – Ще 30 верст, зупинились у лісі.

27 липня 1654 р. Чт – *Захарово* [Комарицького р-ну Брянської обл.]. Переправа через ріку *Неруса. Городище*. (На карті бачив село Городище 2-ге Локотського району Брянської обл.; може, це воно, а може, не позначене на карті Городище 1-е). 30 верст – Жанка (Чайки? – думав Муркос) (Може, Чаянка Локотського району? – М.Ж.)

28 липня 1654 р. Пт – 10 верст – ріка *Навля*. Переправа в селі *Сомово* [Шабликінського р-ну Орловської обл.]. – 30 верст [30 км] – *Карачів* [райцентр Брянської обл.].

29 липня 1654 р. Сб – 60 верст, по дорозі нема сіл. Зупинились на березі ріки *Нугра*.

30 липня 1654 р. Нд – 10 верст – *Болхів* [райцентр Орловської обл.]. (Від Карачева до Болхова Павло нарахував 70 верст, 72 км).

31 липня 1654 р. Пн – 25 верст лісом, далі ще 2 великі милі, разом 40 верст (в сумі – 35) – *Білів* [райцентр Тульської обл.]. (Від Болхова до Білева Павло нарахував 40 верст, 41 км). – Ще 10 верст.

1 серпня 1654 р. Вт – 20 верст лісом – *Лихвин* [нині місто Чекалін Суворовського р-ну Тульської обл.]. (Від Білева до Лихвина Павло нарахував 30 верст, 33 км). Далі ще 10 верст – переправа через Оку – ще 5 верст, ночували в лісі.

2 серпня 1654 р. Ср – 25 верст, переправа через Оку – *Калуга* [обласний центр РФ]. (Від Лихвина до Калуги Павло нарахував 40 верст, 48 км). Звідси до Москви 180 верст [165 км], а шлях від Антіохії до Москви – 120 днів швидкої їзди без перерви.

4 серпня 1654 р. Пт – 15 верст. Потім повернулись до Калуги, звідси по ріці до Коломни 195 верст [215 км].

11 серпня 1654 р. Пт – попливли вниз Окою, 20 верст.

12 серпня 1654 р. Сб – 35 верст, *Алексин* [райцентр Тульської обл.]. (Від Калуги до Алексина Павло нарахував 55 верст, 54 км). 5 верст – Болдарев Воскресенський монастир. Ще 5 верст.

13 серпня 1654 р. Нд – 20 верст, *Таруса* [райцентр Калузької обл.]. (Від Алексина до Таруси Павло нарахував 30 верст, 26 км). Ще 10 верст.

14 серпня 1654 р. Пн – *Кашира* [райцентр Московської обл.]. (Від Таруси до Кашири у Павла записано тільки 10 верст, а тут 74 км; отже, слід припускати тут якусь невелику прогалину). Ще 10 верст.

16 серпня 1654 р. Ср – *Голутвин монастир* (звідси 2 версти до Коломни). (Цей монастир знаходиться на південній околиці сучасної Коломни).

Вид на ріку Москву і Голутвін монастир (нині він зветься Старо-Голутвін, на відміну від Ново-Голутвіна, розташованого в коломенському Кремлі).

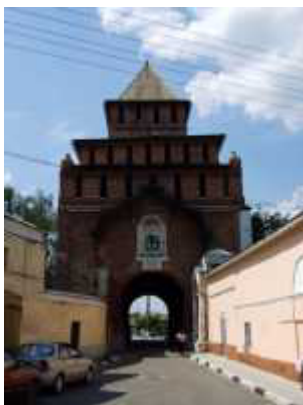
Фото М.І.Жарких, 1.09.1981 р.

Панорама історичного центру Коломни.

Фото М.І.Жарких, 1.07.2010 р.

17 серпня 1654 р. Чт – прибули до Коломни [райцентр Московської обл.]. (Від Кашири до Коломни у Павла записано тільки 10..12 верст, а тут 56 км; отже, слід припускати і тут якусь невелику прогалину. Ці прогалини видно також із розбіжності між загальною віддаллю від Калуги до Коломни в 195 верст і сумою віддалей, яка у Павла виноситься на 105 верст). Через мор у Москві в Коломні зроблена довга затримка.

Надбрамна башта коломенського Кремля, через яку Макарій та Павло в'їхали до міста.

Фото М.І.Жарких, 2.07.2010 р.

Маринкина башта коломенського Кремля уже й тоді могла зватись Маринкиною (Марина Мнішек померла в ній в 1618 р.).

Фото М.І.Жарких, 2.07.2010 р.

30 січня 1655 р. Вт – виїхали з Коломни. 25 верст [34 км] – дер. *Косякова* [Косяково Воскресенського р-ну Московської обл.].

31 січня 1655 р. Ср – 55 верст [58 км] – дер. *Вихіно* [нині в складі Москви, на південно-східному краю; кінцева станція метро].

Московський Кремль – мета мандрівки Макарія і Павла.

Фото М.І.Жарких, 7.05.1979 р.

Троїце-Сергієва лавра. Вигляд з південного сходу.

Фото М.І.Жарких, 20.08.1977 р.

2 лютого 1655 р. Пт – прибули до *Москви* [столиця Російської Федерації; попри невгамовну страсть до перейменувань, вона і зараз так зветься].

8 червня 1655 р. Пт – виїхали до Троїце-Сергієва монастиря (60 верст). Проїхали 50 верст [58 км], с.*Воздвиженське* [Сергіїв-Посадського р-ну Московської обл.]. (Від Воздвиженського до Сергієва Посада за рахунком Павла виходить 10 верст, 12 км).

9 червня 1655 р. Сб – прибули до *Троїце-Сергієва монастиря* [довкола нього виросло місто Сергіїв Посад Московської обл.].

11 червня 1655 р. Пн – повернулись до Москви.

4 серпня 1655 р. Сб – виїхали з Москви до Іверського Валдайського монастиря (400 верст) [345 км], щоб потім їхати до Новгороду (ще 150 верст) [130 км].

6 серпня 1655 р. Пн – проїхали всього 90 верст [88 км] і прибули до Успенського монастиря біля м.*Клин* [райцентр Московської обл.]. Потім проїхали ще 90 верст [77 км], переправились через Волгу і прибули до *Твері* [обласний центр РФ].

9 серпня 1655 р. Чт – знову переправились через Волгу – 30 верст [28 км] – с.*Медное* [Тверського р-ну] на ріці Тверца.

10 серпня 1655 р. Пт – 30 верст [34 км] – *Торжок* [райцентр Тверської обл.]. Далі 70 верст [63 км] до Вишнього Волочка.

12 серпня 1655 р. Нд – прибули до *Вишнього Волочка* [райцентр Тверської обл.]. Ще 25 верст [22 км] – село *Коломно* [Вишневолоцького р-ну Тверської обл.].

13 серпня 1655 р. Пн – 45 верст – зупинились у деревні (назва не записана).

14 серпня 1655 р. Вт – 20 верст – доїхали до Іверського Валдайського монастиря. (Від Коломно до Валдая Павло нарахував 65 верст, 66 км).

19 серпня 1655 р. Нд – виїхали з монастиря – 7 верст.

20 серпня 1655 р. Пн – 33 версти. (Від Москви до Вільни 1000 верст [765 км], і від Москви до Ясс – 1000 верст [1200 км]).

21 серпня 1655 р. Вт – 35 верст.

22 серпня 1655 р. Ср – 27..30 верст. (Від Валдая до Новгороду Павло ніяких поселень не записав; від Валдая до ріки Мста він нарахував 105 верст, а на зворотньому шляху – 115 верст. Шлях по ріці Мста виноситься на 17 верст, що приблизно відповідає розташуванню села Бронниця Новгородського району. Від Валдая до Бронниці – 108 км. Обережно можна припустити, що на човни пересіли у Бронниці.) Далі попливли по р.*Мста* – 5 верст.

Новгородський дитинець.

Вигляд з боку Волхова.

Фото М.І.Жарких, 3.09.1981 р.

23 серпня 1655 р. Чт – пропливли ще 12 верст до монастиря св.Миколи на острові. Увійшли в озеро Волхово (*Ільмень*). Пропливли 3 версти по озеру, увійшли в ріку. Монастир св.Георгія за 3 версти від міста *Новгорода*.

25 серпня 1655 р. Сб – відвідали монастир св.Антонія, Успенський Колмів монастир.

26 серпня 1655 р. Нд – відвідали Миколаївський Вяжицький монастир.

27 серпня 1655 р. Пн – повернулись до

Новгорода.

28 серпня 1655 р. Вт – попливли по Волхову (4 версти) – до Варламова Хутинського монастиря (Муркос відзначає, що насправді тут 10 верст; і зворотній

шлях Павло рахує на 7 верст, тобто ці 4 версти – це скоріше за все недогляд самого автора).

29 серпня 1655 р. Ср – повернулись по Волхову на 3 версти – Воскресенський Деревяницький монастир.

30 серпня 1655 р. Чт – пропливли 4 версти назад до Новгороду (до Хутинського монастиря було 7 верст). Відвідали монастир св.Духа в Новгороді.

*Троїцький собор Духова монастиря в Новгороді. Знаменський собор в Новгороді.
Фото М.І.Жарких, 3.09.1981 р. Фото М.І.Жарких, 3.09.1981 р.*

31 серпня 1655 р. Пт – богослужіння в Знаменському соборі на Торговій стороні.

3 вересня 1655 р. Пн – виїхали з Новгороду, зупинились у монастирі св.Георгія.

4 вересня 1655 р. Вт – пропливли 20 верст.

5 вересня 1655 р. Ср – пропливли 6 верст до тієї деревні, де сіли в судна. Звідси проїхали ще 15 верст.

6 вересня 1655 р. Чт – 65 верст.

7 вересня 1655 р. Пт – 50 верст.

8 вересня 1655 р. Сб – прибули в Іверський монастир.

11 вересня 1655 р. Вт – виїхали з монастиря – 90 верст – Вишній Волочок. – 70 верст – Торжок.

14 вересня 1655 р. Пт – прибули до Торжка. – 60 верст – Тверь.

16 вересня 1655 р. Нд – прибули до Твері.

17 вересня 1655 р. Пн – виїхали з Твері, переправились через Волгу, заночували в селі *Шоша* [воно знаходилось при впадінні ріки Шоша у Волгу; нині це місце і більша частина села затоплені Іваньківським водосховищем].

20 вересня 1655 р. Чт – повернулись до Москви.

19 січня 1656 р. Сб – виїхали до Савина Сторожевського монастиря (40 верст [52 км]). [Довкола монастиря виросло село Савинська Слобода Одинцовського району Московської обл.; це 2 км на захід від міста Звенигород]

*Собор Різдва богородиці в Савино-Сторожевському монастирі.
Фото М.І.Жарких, 18.08.1977 р.*

*Троїцька надбрамна церква і царицині палати в Савино-Сторожевському монастирі.
Фото М.І.Жарких, 18.08.1977 р.*

21 січня 1656 р. Пн – повернулись до Москви.

23 березня 1656 р. Нд – прощання з патріархом Никоном. Виїхали з Москви, 7 верст. [На протязі всього зворотнього шляху у записях Павла відбуваються збої – розходження числа з днем тижня на 1 день в той чи інший бік] Калуга. Білів.

3 квітня 1656 р. Чт – прибули до Болхова.

9 квітня 1656 р. Ср – за царським наказом вирушили назад до Москви

16 квітня 1656 р. Ср – прибули до Симонова (7 верст від Москви).

29 травня 1656 р. Чт – виїхали з Москви. Калуга (180 верст від Москви). Лихвин. Білів. Болхів (110 верст [120 км] від Калуги). Карачів. Сівськ (190 верст [174 км] від Болхова).

Україна

12 червня 1656 р. Чт – Путивль (120 верст [105 км] від Сівська, 600 верст від Москви).

16 червня 1656 р. Пн – виїхали з Путивля. Корибутів. Прилуки.

22 червня 1656 р. Нд – відвідали Густинський монастир.

24 червня 1656 р. Вт – виїхали з Прилук.

27 червня 1656 р. Пт – прибули до Дніпра проти Печерського монастиря.

28 червня 1656 р. Сб – прибули до Києва.

29 червня 1656 р. Нд – були на службі в Софійському соборі.

3 липня 1656 р. Ср – служили обідню в Богоявленському соборі Братського монастиря.

6 липня 1656 р. Нд – були на службі в Успенському соборі (на Подолі).

7 липня 1656 р. Пн – відвідали митрополита у Софійському монастирі.

8 липня 1656 р. Вт – відвідали Михайлівський Золотоверхий монастир. Ввечері прибули до Печерського монастиря.

9 липня 1656 р. Ср – відвідали Микільський Пустинний монастир.

10 липня 1656 р. Чт – служили обідню в Микільському монастирі.

12 липня 1656 р. Сб – відвідали Видубицький монастир і повернулись до Печерського монастиря.

13 липня 1656 р. Нд – були на обідні в Печерському монастирі.

14 липня 1656 р. Пн – переправились через Дніпро.

15 липня 1656 р. Вт – *Бориспіль* [райцентр Київської обл.] (5 миль [30 км] від Києва). *Переяслав* [райцентр Київської обл.] (6 миль [50 км] від Борисполя).

22 липня 1656 р. Вт – виїхали з Переяслава. – 4 милі [38 км] – *Гельмязів* [Золотоніського р-ну Черкаської обл.]. – 4 милі [23 км] – *Золотоноша* [райцентр Черкаської обл.]. – 3 милі – переправа через Дніпро. – 2 милі – *Черкаси* [обласний центр України] [Від Золотоноші до Черкас Павло нарахував 5 миль, 26 км]. – 7 миль [60 км] – *Чигирин* [райцентр Черкаської обл.].

28 липня 1656 р. Нд – служили обідню в Успенській церкві у Чигирині.

29 липня 1656 р. Пн – відвідали Троїцький монастир.

2 серпня 1656 р. Сб – Б.Хмельницький приїхав до Чигирини і зустрівся з Макарієм. Виїхали з Чигирини. – 1 миля [8 км] – *Суботів* [Чигиринського р-ну].

*Іллінська церква в Суботіві – усипальниця Богдана і Тимофія Хмельницьких.
Фото М.І.Жарких, 30.07.1983 р.*

3 серпня 1656 р. Нд – відслужили у Суботіві заупокійну службу по Тимофію Хмельницькому. – Медведівка [Чигиринського р-ну]. – 3 милі [18 км] – Жаботин [Кам'янського р-ну]. 10 миль [тут якась помилка, бо насправді всього 22 км] – Сміла [райцентр Черкаської обл.]. – 1 миля [10 км] – Балаклія [Смілянського р-ну]. – 1 миля [11 км] – Орловець [Городищенського р-ну]. – 2 милі [14 км] – В'язівка [Городищенського р-ну]. – 1.5 милі [16 км] – Вільшана [Городищенського р-ну]. – 1.5 милі [14 км] – Тарасівка [Звенигородського р-ну]. – 2 милі [тут чогось не вистачає, бо віддаль становить 30 км] – Лисянка [райцентр Черкаської обл.].

7 серпня 1656 р. Чт – прибули в Лисянку.

9 серпня 1656 р. Сб – освятили Троїцький монастир біля Лисянки. – 4 милі [35 км] – Буки [Маньківського р-ну]. – 4 милі [42 км] – Умань.

10 серпня 1656 р. Нд – прибули до Умані [райцентр Черкаської обл.].

12 серпня 1656 р. Вт – виїхали з Умані.

Молдавія

15 серпня 1656 р. Пт – прибули до Рашкова [Шолданештського району Молдавії];

18 серпня 1656 р. Пн – виїхали з Рашкова.

Румунія

21 серпня 1656 р. Чт – прибули до Ясс.

8 жовтня 1656 р. Ср – виїхали з Ясс.

9 жовтня 1656 р. Чт – прибули до Романа. Бакеу.

13 жовтня 1656 р. Пн – Богдана.

16 жовтня 1656 р. Чт – виїхали з Богдани.

19 жовтня 1656 р. Нд – прибули до Фокшан.

20 жовтня 1656 р. Пн – прибули до Римника.

21 жовтня 1656 р. Вт – прибули до Бузеу.

22 жовтня 1656 р. Ср – прибули до Плоєшті.

23 жовтня 1656 р. Пт – прибули до Тирговіште. (Від виїзду з Ясс і аж до прибуття до Тирговіште в описі немає дат, а тільки дні тижня; числа ж вираховані мною у припущенні, що Павло нотував кожен день шляху, і згадка середі після понеділка означає +2 дні (а не +9 чи +16 днів).)

12 січня 1657 р. Пн – виїхали з Тирговіште. Село *Голешті*. Прибули до монастиря Арджеш [Куртя-де-Арджеш].

15 січня 1657 р. Чт – відслужили обідню в монастирі Арджеш.

17 січня 1657 р. Сб – прибули до *Кимполунга* [над р.Димбовиця].

22 січня 1657 р. Чт – повернулись до Тирговіште.

18 червня 1657 р. Чт – виїхали з Тирговіште у мандрівку по монастирях Валахії. *Пітешті*. Монастир Арджеш. *Римник* [Римникул-Вилча]. Монастир Козія (на схід від Римника).

29 червня 1657 р. Пн – відслужили обідню в монастирі Козія. Далі – монастир Островул (на острові р.Олт). Римник. Монастир Дінтр ун лемн на р.*Бистриця*. Монастир Бистриця.

6 липня 1657 р. Пн – відслужили літургію у монастирі Бистриця.

7 липня 1657 р. Вт – монастир Арнота (1 година шляху на схід від монастиря Бистриця).

9 липня 1657 р. Чт – Рінешті. Далі – монастир Красна, м-ко Тиргушор. Монастир *Тисмана* на р.*Тисмана*.

14 липня 1657 р. Вт – відслужили літургію у монастирі Тисмана. Відвідали мідний рудник.

17 липня 1657 р. Пт – виїхали з рудника через округи Відін та Крайова.

20 липня 1657 р. Пн – відвідали монастирі *Стрехайє*, Гура-Мотролуй, Цинцарень. Далі – село Філішан [Філієшти?]. Місто Відін [мабуть, Крайова? До Болгарії, де лежить загальновідомий Відін, вони мабуть не їздили]. Монастир Житьян. Переправились через р.Олт. Село Братошані. Монастир Хотерен. Село Форташ. Монастир Садова [є таке село за 50 км на південь від Крайови].

11 серпня 1657 р. – відслужили обідню в монастирі Садова. Далі – монастирі Житьян, Калуйу.

15 серпня 1657 р. – відслужили в монастирі Калуйу. Далі – монастир Станеші; монастир Дрегошани. М-ко *Слатина*. Монастир Клокочов. Монастир Главочок. Село *Петрашті* [Петрешті]. Монастир Камшура. Місто *Бухарест*.

1 вересня 1657 р. – виїхали з Бухареста. Село Добрень. Село *Градїште* [Гредіште на р.Арджеш]. Монастир *Комана*. Село Койєнь. Село *Верещь* [Верешті на р.Сабар]. Монастир Негоєшть. Монастир *Платарець* [Плетерешті на р.Димбовиця]. Село Фрундзенещь. Монастир Тінган. Монастир Котрочені. Монастир Синайя.

10 вересня 1657 р. Чт – повернулись до Тирговіште.

Початок лютого 1658 р. – перед загрозою турецького нападу на Валахії виїхали з Тирговіште, прибули в монастир Кимполунг. Звідти відступили далі в гори, в село Нукушора на кордоні Трансільванії. Повернулись до Кимполунга.

28 квітня 1658 р. – повернулись до Бухареста.

У липні 1658 р. Павло відвіз багаж до Галаца і звідти відправив його морем до Синопа, а сам повернувся до Бухареста (31 липня 1658 р. Сб).

1 вересня 1658 р. – Пітешті. Виїхали в Бухарест.

9 вересня 1658 р. – виїхали з Бухареста. Финтина-Рече. Соліман. Монастир *Слободзея Янакі* на р.Яломиця [Слободзія].

14 вересня 1658 р. – виїхали з монастиря Слободзея Янакі.

15 вересня 1658 р. – переправились через р.Серет біля *Брайлова* [Бреїла].

17 вересня 1658 р. – прибули до Галаца. Звідси Павло з'їздив до Ясс і повернувся.

13 жовтня 1658 р. – відпливли з Галаца. *Рені* [райцентр Одеської обл.]. *Вилкове* [Кілійського р-ну Одеської обл.]. Фортеця *Ісакча*. Місто *Ізмаїл* [райцентр Одеської

обл.]. *Кілія* [райцентр Одеської обл.]. Всього 20 днів плвли Дунаєм (включаючи очікування попутного вітру). По морю припливли до *Каварни*. Від неї 27 миль [44 км] до *Варни*. Сизеболі (*Созополь*). Далі – 100 миль – Карбі. Далі 300 миль – проминули протоку Босфор, прибули до *Ереглі*. Далі 100 миль [100 км] – *Амасра*. Далі 50 миль – Кітрос.

Туреччина

14 листопада 1658 р. Нд – пропливли 50 миль, прибули до *Інеболі* [Від Амасри до Інеболі Павло нарахував 100 миль, 124 км].

15 листопада 1658 р. – пропливли 100 миль [130 км], прибули до *Синопа*. Всього 15 днів морем плвли до Синопа. Від Галаца до гирла Дуная в Чорне море 500 миль, від гирла Дуная до Синопа 900 миль.

31 січня 1659 р. – відпливли з Синопа. 18 миль [27 км] – *Герзе*. Устя р.Кизил-Ірмак. *Самсун*. Устя р.Єшил-Ірмак. Джанік.

8 лютого 1659 р. – прибули до Еноса (*Уньє*) (від Синопа 200 миль [200 км] до Еноса). Далі – Аргості. *Никсар* (Неокесарія). Омала. Комана. Бізарі. *Токат*. *Сивас*. *Улаш*. *Кангал*. *Деренде* [Даренде]. *Аль-Бостан* [Ельбістан]. Зейтун (тут Пасха). *Мараш*. Осман-Дада. Бурдж. *Келіз* [Кіліс].

Сірія

21 квітня 1659 р. – прибули до Халеба.

21 червня 1659 р. – вирушили з Халеба. *Емесса* [Хомс].

1 липня 1659 р. – прибули до Дамаска. Кінець подорожі.

Україна в описі

В Україні Макарій та Павло перебували відносно недовго, десь 4 % часу своєї мандрівки (3.5 місяці з 82), і ніде не робили тривалих зупинок. Найдовше вони зупинились в Києві – на два тижні, що не до порівняння з кількомісячним перебуванням у тих же Яссах. Обидві зустрічі з Богданом Хмельницьким були короткими і носили характер засвідчення пошани. При зустрічі в Богуславі в 1654 р. Хмельницький дав обід на честь Макарія; про зустріч у Чигирині в 1656 р. не подано ніяких подробиць. Ніяких урочистих богослужень, які проводив Макарій в інших країнах (у тій же Молдавії), для Хмельницького він не робив.

Разом з тим не можна не помітити, що в описі Україні приділено значно більше уваги – 10.7 % від загального обсягу (102 сторінки з 951, рахуючи за перекладом Муркоса). Опис містить детальні відомості про топографію і природні умови країни, про її господарство, звичаї населення, про перебіг воєнних та політичних подій.

Дуже ретельно Павло занотовує кількість парафій у кожному місті та їхні назви. Нерідко ці згадки є унікальними свідченнями існування церков, переважна частина яких була знищена в добу Руїни. Так само ретельно записані особливості архітектури, опорядження цих храмів. Не пропускає Павло нагоди описати укріплення та інші споруди, які він бачив під час подорожі. Всього Павло описав 63 міста й села на території 6 областей сучасної України (Вінницької, Київської, Одеської, Сумської, Черкаської та Чернігівської), що робить його важливим краєзнавчим джерелом.

Як уже відзначалось, для території України віддалі в милях вказано майже скрізь. Це свідчить, що в нашій державі на той час були добре усталені й виміряні

транспортні маршрути, яким мало що не вистачало до перетворення на регулярне поштове сполучення. Здається, на цю обставину дослідники не звертали раніше уваги, а вона варта уваги, тим більше що спирається не на враження мандрівника, а на об'єктивні дані його щоденника.

Значний інтерес становить нарис історії України, викладений Павлом у вигляді двох глав (3 – 4) 4-ї книги. Цей нарис не пов'язаний безпосередньо з подорожжю і являє собою **унікальний** в масштабах цілого твору вставний епізод. Павло вмістив його на самому початку мандрівки Україною, між описами Дмитрашківки та Гарячківки Вінницької області. Звичайно, збирав він ці відомості деінде (в Києві? в Густині?).

Цей історичний нарис розпадається на три частини: давня історія (від хрещення Володимира до переходу краю під владу поляків); історія козаків (кін. 16 – 1 пол. 17 ст.); історія війн Богдана Хмельницького. Він містить ряд дуже характеристичних подробиць, які мають слугувати орієнтирами при пошуках відповідного джерела:

- князя Володимира охрестив імператор Василь Македонянин;
- московського царя Михаїла Федоровича названо дідом нинішнього царя Олексія;
- поляки, вводючи унію, спалили митрополита та одинадцять єпископів;
- характерні помилки у хронології, і т.д.

Як не дивно, жоден з дослідників, хто писав про Павла і використовував його записки, не зацікавився цим нарисом – якими джерелами користався Павло, де і в кого він їх отримав, що привніс свого у бачення подій. Все це – завдання наступних дослідників.

Отже, цей опис становить надзвичайно цінне джерело для пізнання всіх сторін життя України в добу Богдана Хмельницького.

У своєму описі Павло зробив такий ліричний відступ:

Я написав усю цю розповідь, укладання і запис якої були б багатьом не під силу! Все моє бажання полягає в тому, щоб за життя спорудити собі пам'ятник, щоб пізніше знайшовся хтось, хто сказав би: «Нехай помилує його Бог!» (Муркос, т. 3, с. 30)

Можна вважати, що його бажання здійснилось: він таки спорудив собі пам'ятник власними руками, і не один наш сучасник згадує його добрим словом.

Я висловлюю вдячність Дмитру Вортману, який порадив мені зайнятись цієї темою та надав матеріали.

При роботі над статтею я використав е-копію перекладу Муркоса, за що треба подякувати Принстонському університету (США), який надав свій примірник для сканування, компанії Google (США), яка виконала сканування, і серверу RapidShare (Німеччина), з якого я **безкоштовно** завантажив ці скани. Пророцтво Тараса Шевченка – ми пізнаємо свою історію тільки тоді, коли нам її розкаже «німець» – справдилось в даному випадку на 300%. Ані Україна, ні Росія не здатні своїми силами забезпечити своє суспільство тією інформацією, якої воно (суспільство) потребує.

25 листопада 2010 р., у Києві.

Література

Переклади

The travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic. Translated by F.C.Belfour. – London : 1829, vol. 1; 1836, vol. 2. [переклад з лондонського рукопису]

Киев и его святыня в половине 17 в. – Киевские епархиальные ведомости, 1872 г., № 14, с. 322 – 338; 1872 г., № 15, с. 350 – 361; 1872 г., № 16, с. 379 – 386; 1872 г., № 18, с. 422 – 431; 1872 г., № 21, с. 490 – 499; 1872 г., № 23, с. 544 – 552; 1872 г., № 24, с. 592 – 600; 1873 г., № 1, с. 1 – 7; 1874 г., № 15, с. 415 – 430. [переклад з Бельфура]

Павел Алеппский [Описание Киева]. – «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», К., 1874 г., отд. 2, с. 56 – 91. [переклад з Бельфура]

Аболенский Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне по запискам архидакона Павла Алеппского. – Труды Киевской духовной академии, 1876 г. [виклад змісту за перекладом Бельфура]

Путешествие антиохийского патриарха Макария, описанное спутником его архидаконом Павлом Алеппским на арабском языке. – Чтения в обществе истории и древностей российских, 1875 г., № 4, с. 1 – 20; 1875 г., № 1, с. 21 – 68. [переклад Д.Д.Благово з Бельфура]

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 века, описанное его сыном архидаконом Павлом Алеппским. – Чтения в обществе истории и древностей российских, 1896 г., № 4. – 156 с.; 1897 г., № 4. – 202 с.; 1898 г., № 3. – 208 с.; 1898 г., № 4. – 195 с.; 1900 г., № 2. – 246 с. [переклад Г.А.Муркоса з рукопису МГАМИД]

Кордт В.О. Чужоземні подорожі по східній Європі до 1700 р. – Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, 1926 р., № 38. – 208 с. [вміщено уривки з опису]

Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche: texte arabe et traduction francaise / Basile Radu. – Patrologia Orientalis, 1930, vol. 22, № 1; 1933, vol. 24, № 4; 1950, vol. 26, № 5. [переклад з паризького рукопису].

Алепський П. Подорож патріарха Макара. – Життя і знання (Льв.), 1935 р., №№ 4 – 12; 1936 р., №№ 1 – 8. [переклад В. П. Огоновського з Муркоса?]

Павло Халебський. Подорож Макарія, патріарха Антіохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст. / переклад А.П.Ковалівського. – «Антологія літератур Сходу», Харків, 1961 р.

Kowalska M. Ukraina w połowie 17 wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. – Warszawa : PWN, 1986. – 118 s.

Халебський П. Подорож Макарія, патріарха антиохійського : фрагменти. – Всесвіт, 1985 р., № 12, с. 151 – 153. [переклад Я.Полотнюка?]

Булос ібн аз-Заїм (Павло Халебський). Подорож патріарха Макарія / Переклад Яреми Полотнюка. – Дзвін, 1990 р., № 9, с. 119 – 129. [З лондонського рукопису]

Халебський П. З подорожніх записок. – Київська старовина, 1995 р., № 4, с. 45 – 52. [переклад Я.Полотнюка]

Булос ібн аз-Заїм аль-Халебі Країна козаків. – К. : Козаки, 1995 р. – 84 с. [переклад Миколи Сливинського, примітки Миколи Рябого]

Дослідження

Муркос Г.А. Арабская рукопись описания путешествия Макария, патриарха Антиохийского, составленная сыном его Павлом Алеппским. – Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел, 1889 г., т. 6. [Опису рукопису МГАМИД та відомості про інші рукописи Г.А.Муркос умістив також як додаток до 5-го випуску свого перекладу].

Антонович В.Б. Описание архидиаконом Павлом Алеппским путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в 1653 г. – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1899 г., т. 13, отд. 1, с. 161 – 163. [Звістка про надрукування перекладу Муркоса; значення як джерела до історії України.]

Патриарх антиохийский Макарий 17 в. и старейший список его путешествия на Русь архидиакона Павла Алеппского. – Лазаревский ин-т восточных языков (Москва). Труды по востоковедению, 1913 г., т. 38, оттиск, 22 с.

Описувати цей маленький збірничок статей про Макарія та Павла – справжня мука для бібліографа. Опис за обкладинкою та титульним аркушем наведено вище. Після титульного аркуша йде передмова А.Кримського на 1 стор. (датована 1.11.1912 р.), а після нього – новий титульний аркуш, на якому стоїть:

Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности антиохийского патриарха Макария XVII в. и описателя его путешествия на Русь архидиакона Павла Алеппского: Извлечения из докладов в Восточной комиссии Московского археологического общества 1909—1912 гг. – М. : 1912 г.

На наступному аркуші стоїть:

Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности антиохийского патриарха Макария XVII в. и описателя его путешествия на Русь – архидиакона Павла Алеппского. – Из «Древностей восточных» (Труды восточной комиссии императорского Московского археологического общества, М., 1912 г., т. 4).

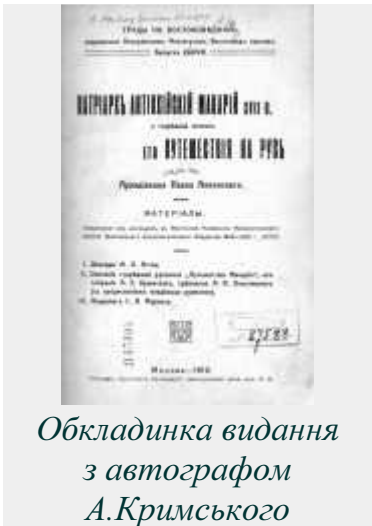
От як хочете, так цю брошуру й бібліографуйте. Містить вона такі статті:

- передмову А.Кримського;
- виклад доповіді М.О.Атгаї про рукописи Макарія;
- виклад доповіді А.Ю.Кримського «Мелкие сообщения, могущие способствовать выяснению личности патриарха Макария и автора его путешествия»;
- повідомлення М.О.Атгаї «О новооткрытой рукописи исторического труда патриарха Макария Антиохийского 17 в.»;

– Олесницький А.А. О неисследованном старейшем списке путешествия патриарха Макария в 1654 г. из рукописного собрания А.Е.Крымского.

Ця стаття містить в собі передмову А.Ю.Кримського, в якому викладено історію придбання списку, поправки до перекладу Г.Муркоса на основі арабського тексту списку, російський переклад двох уривків з опису Молдавії, яких немає в перекладах Бельфура та Муркоса. Стаття власне Олесницького має окрему назву «Описание рукописи в ее первой половине» і містить перелік тих місць, де рукопис Кримського (київський список) відходить від перекладу Муркоса.

– Некролог Г.А.Муркоса.

Обкладинка видання
з автографом
А.Кримського

Варто відзначити, що на примірнику Харківської наукової бібліотеки ім.В.Г.Короленка, яким я користувався, стоїть власноручний автограф А.Кримського: «В Харківську Громадську бібліотеку. А.Кр.» (підкреслюю, що напис зроблено українською мовою).

Збереження цього примірника само є історичним фактом. Нагадаю, що в липні 1941 року чекісти заарештували А.Ю.Кримського (у такий спосіб більшовики оборонялись перед наступом гітлерівців). Згідно радянських порядків, всі друковані видання заарештованого «ворога народу» підлягали знищенню. А тут ми маємо не просто його працю, а ще з його особистим написом. Тим не менше примірник зберігся

(можливо, він переховувався у спецхрані).

При цій нагоді висловлюю вдячність працівникам Харківської наукової бібліотеки, які надали мені е-копію цього цінного видання.

Radu B. Voyage du patriarche Macaire: etude preliminaire. – Paris : 1927.

Крачковский И.Ю. Описание путешествия антиохийского патриарха Макария как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в 17 в. – Советское востоковедение, 1949 г., т. 6, с. 185 – 198.

Ковалевский А.П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху её воссоединения с Россией. – “Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз’єднання України з Росією”, Хк., вид.Харків.ун-ту, 1954 р., с. 257 – 291.

Полотнюк Я.Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського “Подорож патріарха Макарія...” – Історичні джерела та їх використання, 1971 р., т. 6, с. 68 – 82.

Полотнюк Я. Є. Культура України очима арабського мандрівника. – Жовтень, 1976 р., № 11, с. 148 — 152.

Полотнюк Я. Є. Мандрівні записки Павла Халебського як джерело до історії культури України XVII ст. – Дзвін, 1990 р., № 9, с. 124 — 129.

Стаття написана в 2010 р.

Дана версія документа згенерована 3 жовтня 2013 р.